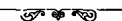

մական ձեւը և իմաստասիրական խորհրդա-
ծուլթիւնքը մեծապէս կը տարբերին միւսոց
վառվառ կրքոտ և բանաստեղծական գրու-
թեանէն : Բաց ասկէ , Եղիշէ՝ ընծայականին
մէջ , զոր եօթն յեղանակները աւարտելէ
յետոյ շարադրած կ'երևի , կը հաստատէ ինք-
նին , թէ յեօթն մասունս բաժաներ էր զիր
պատմութիւն . և եօթներորդ յեղանակին
վերջին տներէն ինչպէս , և գրութեան բնա-
կան ընթացքէն ալ , կը հետեւի թէ ի սկզբան
իրապէս վասակայ մահաւամբ կը վերջանայր :
Հարկ է ուրեմն ժամանակի բաւական երկար
միջոց մը գնել և Եղիշէի կենաց մէջ մեծ
փոփոխութիւն մը ենթադրել եօթներորդին
շարագրութենէն ետքը , որոյ վերայ կը յու-
սանք ուրիշ առթիւ խօսել :

Եթէ , ի վերջ բանիցս , ազգային պատմու-
յաց և աւանդութեանց գառնալով՝ Եղիշէ
իւր ընկերներովը յԱսորիս և Սկզբաւորիտ
գնայու համար նամբայ ելած ատենը (434ին)
քսան տարեկան ենթադրենք , եօթն յեղա-
նակները ի գիր առած միջոցին 43 կամ 44
տարեկան պիտի ըլլար :

Շարայայրեղի ՄԻՔԱՅԷԼ ՓՈՐԹՈՒԳԱԼ ՓԱՇԱ

Յ Ի Շ Ա Տ Ա Կ

ՄԻՔԱՅԷԼ ՓՈՐԹՈՒԳԱԼ ՓԱՇԱՅԻ

Ք Ս մեր խոստման , կուգանք ահա նուի-
րելու հետեւեալ մի քանի էջերը՝ նախորդ
յօդուածի հմուտ հեղինակի յիշատակին :

Կան մարդիկ , որոց բոլանցակ կեանքն ան-
ընդհատ ճիգ մ'է , յուսահատ ճիգ մի՛ դէպ
ի այն ամէն բան՝ որ մեծ եւ երջանիկ կ'ը-
նէ զմարդ . բայց ի գոհ . զի հակառակ ի-
րենց բոլոր ճգանց՝ կը մնան միշտ փոքր ,
միշտ թշուառ : Կան եւս այլք , որք հապիւ
բախտին փայփայանքը կը զգան , եւ ահա
հարուածք , վիշտք եւ ձախողութիւնք կը յա-
ջորդեն , ժպիտն ի լաց կը փոխուի , ծաղիկն
փոշ կը դառնայ : Կը գտնուին նաեւ ամե-

նասակաւք , հազարէն մին , որք խանձարու-
քէն թուին յերջանկութիւն՝ սահմանուած ,
որոց կենաց շաւիղն ծաղկամբք գծուած է ,
եւ թողած հետքերնին՝ լուսաւոր , եւ որոց
յաջողութեանց կամ փառաց շէնքն՝ ոչ թէ
բախտէն ընծայուած զիպաց՝ այլ ստոյգ եւ
իրական արդեանց վրայ հիմնուած՝ բնաւ չի
խախտիր , բայց երբ կենաց ճրագն կը մա-
րի : Այս վերջնոց դասէն եղաւ մեծանուն
հանգուցեալ վսեմ. ՄԻՔԱՅԷԼ ՓԱՇԱ ՓՈՐ-
ԹՈՒԳԱԼ , զոր մահն յանակնկալս խլեց ի
6/18 նոյեմբերի անցեալ (1897) տարւոյ ,
ղեւ առողջ հասակի մէջ , ի խոր սուգ հա-
մակելով նորա սիրասուն ընտանիքը , զինքը
սիրող եւ յարգող բարեկամները եւ ծանօթ-
ները . եւ ինչու չըտենք՝ բոլոր հայ ազգը .
որ՝ թերեւս քան ուրիշ ժամանակ՝ պէտք ունէր
մի այնպիսի մեծանորի , եռանդուն եւ երախ-
տաւոր գործըլի : — Մի՛նչ ամենայն ազ-
գային օրաթերթք եւ հանգչեք , ոչ սակաւ
օտար լրագիրք եւս * , տխրութեամբ ծանու-
ցին մահը եւ լիով զովութեամբք զորաւտե-
ցին մեծանուն հանգուցելոյն արժանիքը ,
անըստգիւտ վարքը եւ անխնայ գործօնեւ-
թիւնը , որքան աւելի պարտականութիւն
մ'ունինք մենք , — աւելի սերտ եւ անձուկ
կապեր անելով նա մեր հետ՝ Միաբանու-
թեանս ամենէն աւելի սիրող եւ սիրելի
անձերէն մին լինելով , — իրեն նուիրելու
մի քանի էջերը թերթիս , զոր նա ինքն՝ իւր
կենդանութեան միջոց՝ այլեւայլ անգամ պա-
տուեց իւր ծանրակշիռ յօդուածներով :

Ծնած է ի Միջագիւղ (Կ. պոլսոյ) , յա-
մին 1842 , որդի փորթուգալ . Յովսեփայ ,

* Յիշենք , օրինակ իմն , Գաղղիոյ Նշանաւոր
Lé Temps թերթը , որ իւր 13323 համարին
մէջ , նայն աւուր հեռագրաց մէջ զետեղեր էր
նա եւ հետեւեալը .

« Կ. Պոլսոյ » 23 նոյեմբ. 1897 » .

« Միւսայել փաշա փորթուգալ , կաթողիկէ
հայ , վեց տարիներէ ի վեր նախարար Անձնա-
կան Գանձու Սուլթանին , վախճանեցաւ : Եղբր
էր նա քարտուղար մեծ եպարքոս Ալի փաշայի ,
տեսուէչ մաքսատան , խորհրդական Նշուամից
նախարարին եւ վերստեանէջ Երկրագործական
գրամատան Գերագոյնց մատակարար մ'էր նա
կայսերական գանձուէն եւ անստգիւտ անձ մի .
եւ այլն » :

որ փողերանոցի մէջ պաշտօնեայ էր եւ իւր
գիւղին ամենէն աւելի պատուաւոր անձն :
Միջայէլ նախնական ուսումը եւ կրթութիւնը
առաւ իւր բնիկ գիւղի կաթողիկէ հասարակու-
թեան վարժարանին մէջ, ուր սրամտութեամբ,
ջանասիրութեամբ եւ բարի վարուք կը փայ-
լէր աշակերտակցաց մէջ : Տակաւին ութն-
մեայ՝ հասուն հասակի ծանրութիւն եւ խո-

հականութիւն ունէր . իւր օտարական ձեռա-
խաղերն էին գիրք եւ գրիչ . այն տարիքէն՝
սուր եւ թափանցող միտքը կը ցոլայր վառ-
վրձուն աչաց մէջ, ինչպէս նա եւ հոգւոյն
մեծութիւնը՝ դիմաց վիրայ :

Ժամանակ մի աշակերտած է նա եւ աղ-
գիս նշանաւոր բանաստեղծ Պեշիկթաշեանի :
Օր մի, երբ աւարտեր էր դասախօսութիւնն,

Միջայէլ Փոքրոսցաւ փաշա .

աշակերտներէն մին կը մօտենայ Պեշիկթաշ-
եանի եւ կը հարցնէ թէ՝ այսչափ տղայոց
միջէն ո՞վ է ամենախելացին .

— Եր տեսնեմ, կ'ըսէ բանաստեղծն,
այն փոքրիկ տղան՝ որ գրասեղանին առջեւ
կծկած կը կարդայ եւ կը գրէ շարունակ . նա
է մէջերնիկ ամենախելացին :

Հինգ վայրկեան վերջ՝ բոլոր տղայոց բե-
րանն էր, թէ « Միքէն է գպրոցին մէջ ա-
մենախելացին » : Այդ փոքրիկ Միքէն՝ ա-
պագայ Միջայէլ Փոքրոսցաւ փաշան էր :

Յամին 1852 անցաւ ի Պարիս, մեր նոյն
ժամանակի Մուրատեան վարժարանին մէջ
բարձրագոյն ուսումնեւրը առնելու եւ կրթութեւն

համար : Նոյն վարժարանին մէջ, երեք մէկ-մէկէ աւելի նշանաւոր եւ գիտնական գաս-տիարակներու խնամոց ներքեւ, — որպիսիք էին՝ Հ. Գաբրիէլ վ. Այվազովսկի, Հ. Ռա-փայէլ վ. Թրեանց եւ Հ. Ղեւոնդ վ. Ալի-շան, — ուշիմ պատանդն մտաւոր եւ հո-գեկան կարողութիւնք զարգացան իրենց բո-լոր ուժով, եւ այդ խնամմտ գաստիարակու-թեան պտուղք եղան նորա ապագայ կենաց փայլուն յաջողութիւնք : Բաւական է յիշել միայն նոյն յարկին ներքեւ գտնուած ժամա-նակակից աշակերտաց անուանքը*, եւ պիտի տեսնէ մարդ՝ թէ որպիսի ապագայ նշանա-ւոր անձանց հոյլ մի պատեր էր զպատանին Միքայէլ : Յատկապէս, զեռ փոքրիկ եղած ժամանակ, Այվազովսկի խնամոց եւ հա-մարման առարկայ զարձար էր նա, իւր ջա-նասէր եւ ազնուական բարոցը համարը. ի սկզբանէ հետէ սիրող եւ մշակող եղած էր մեր նախնեաց լեզուին եւ գրականութեան, եւ մինչեւ վերջ չի թողուց բնաւ այդ ասպարէ-զը, որ ոչ նուազ քան գործօնեայ կեանքն՝ պատուաբեր եղաւ իրեն : Մի եւ նոյն խնամքը եւ սէրը տեսաւ նա նոյնպէս իւր երկրորդ տեաչէն, որուն ժամանակ աւարտեց իւր ու-սումնական շրջանը : Հապիւ մտքին թեւերն բռնած, չի փորձեց նա՝ այլոց նման՝ իսկոյն թույլ ի հայրենիս, քանի որ վարժարանն՝ երկրորդ հայրենի տուն, եւ դաստիարակը՝ իրեն ճշմարիտ ծնողք եղեր էին. կ'ուզէր տակաւին ճոխացնել իւր մտաւոր պաշարը, եւ այն պատճառաւ մի քանի տարի եւս մնաց զպրոցին մէջ՝ իրր բարձրագոյն ուսա-նող. — այս ժամանակ էր ահա՝ որ Հ. Ղեւոնդ վ. Ալիշանի հայրութիւնը վայելեց : Եթե՛ բան մ'ըսած չենք լինիք, իթէ՛ ըսենք՝ թէ սիրելի էր նա առ հասարակ բոլոր

մեծերուն եւ ընկերակցաց, իւր գեղեցիկ ձիւ-քերուն համար, օրինակ էր ամենուն կար-գապահութեան եւ փութաշնոթեան, յար-գելի եւ պատկառելի իւր բոլոր աշակերտակցաց առջեւ. որոց մէջ կը գտնուէին այն ժամա-նակ երեք ազնուական ընտանեաց զաւա-կունք, Պօղոս Ալլահիէրտի (այժմ լազարեան կրօնաւոր ի Պարիս), Արթին Չամչեան եւ Բակր Տամատեան : Եթէ՛ Հ. Ղեւոնդ վ. Ալիշան՝ վարժարանին հոգին էր կամ զլուսնը, այս երեքն այլ՝ Մ. Փորթուգալին հետ միասին՝ երկու զոյգ աչքերն էին նոյն վար-ժարանին, իրենց բարի վարուք, ազնիւ կրթութեամբ եւ ուսումնասիրութեամբ : Ան-շուշտ փոքր զարմանք պիտի չազդէ ընթեր-ցողաց, երբ ըսենք՝ թէ Մ. Փորթուգալ յար-գելի էր նոյն իսկ սևուցաց՝ իւր խոհական լրջութեամբ, եւ որ ամեն է՝ նոյն ժամանակի մեր երիտասարդ ուսուցիչ քահանայք անգամ՝ յարգանք մի կը զգային հետը խօսելու եւ վարուելու միջոց, եւ երբեմն՝ զժուարին խնդրոց մէջ՝ իրեն խորհուրդ կը հարցնէին : Չի մոռանաք ըսել՝ որ կրօնական պարտուց մէջ եւս շատ եռանդուն էր, եւ յաճախ՝ ամէն շաբաթ մի կամ երկու անգամ հաճութեամբ տեսչին՝ իւր վերոյիշեալ ընկերաց հետ կ'ընդ-ունէր ա. խորհուրդները, որք ոչ միայն հո-գեկան շնորհաց՝ այլ եւ մտարացութեան եւ երկանկութեան աղբիւր կը լինէին իրեն :

Յետ դառնալու ի կ. պոլիս հարուստ պա-շարով մի լեզուաց եւ գիտութեանց, երբէք անգործ կամ անպաշտօն չի մնաց, բայց միայն պատահարաւ կամ մեծ հարկէ մի բռնադատեալ. զի միշտ, ամէն տեղ եւ ա-մենեւն եւս գնահատուեցան նորա բարձր ար-ժանիքն : Իւր ստացած ընտիր կրթութիւնը պորձածեց յօգուտ իշխանական ընտանեաց, որոց զաւակաց պատիարակ կարգուեցաւ : Նորա մէջ կարծես ի մի զուգեր էին ամե-նայն հազուագիւտ յատկութիւնք եւ ձիրք, զինքը այն բարձր դիրքին հասցնելու եւ այն-պիսի փայլ մի տալու իրեն՝ որ ամենուն նախանձելի կ'ընէին զինքը : Սակայն, բա-րեբաւատաբար, ժշ բարձր դիրքն եւ ոչ ան-համբաւտ փայլն բնաւ չի կրցան զինքը շլա-ցընել. ձիրք՝ որ ամենուն տրուած չէ, Ամենէն

* Ցանկացողք կարող են տեսնել այդ ա-նուանց ցանկը Բիւզանդիոնէ 315 Թուոյն մէջ (1897, նոյեմբ. 8/20), յորմէ կը պակասի Պ. Գրիգոր Պըյըզեանի անունը, Պուլքերտի մէջ նշանաւոր փաստաբան, եւ երկակայապէս Խոր-հրդական՝ վերին զատաւոյժ եւ արգարու-թեան առեւնի իշխանապետութեան Ռոմենիայ :

աւելի վտանգաւոր հասակին մէջ, ի պատահանելովեան եւ յերկտասարդութեան, զերծ մնաց ամէն տեսակ փոթորիկներէ եւ ալիքներէ. ամուր բռներ էր սրտին դեկը, որով խաղալիք չեղաւ կրից բռնութեան :

Իսր լեզուագիտութեամբ պետական անձանց ուշը գրաւեւ էր. Բ. Դրան մէջ թարգմանի պաշտօն վարեց, ինչպէս որ ժամանակ մի վերջ՝ նոյն պաշտօնով կրեաւ զնաց մեծ եպարքոս Ալի փաշայի հետ : Այդ պաշտօնին մէջ ըստ ամենայնի յալոգութիւն ցոյց ապաւով, ի դարձին՝ մեծ թոշակով՝ կ. պոլսոյ մարաւատան վերատեսչի օգնական եղաւ. սոյն գործոյն մէջ՝ մեծամեծ ծառայութիւններ մատուցեալ տէրութեան իւր սրամիտ եւ հնարագէտ հանճարով. զի նայն իսկ գրոյնամթղոյ եւ լրագրաց գրոյնի օրէնքը ինքն ծրագրեր էր, որ եւ բնդունելի եղաւ՝ եւ այնու անհամեմատ կերպով անցեալ տէրութեան զանձն : Գրեթէ 12 տարի շարունակ հաստատմարար ծառայելով մարալային գործոց մէջ, աւելի բարձրագոյն դիրք եւ պաշտօն մի ստացաւ. խորհրդական եղաւ Էլեւմտից նախարարին : Սոյն պաշտաման մէջ եւս ցոյց տալով հաստատարապէս թէ սրամտութիւն եւ թէ անձնատէր գործունէութիւն, վեհ. Սուլթանի յանձնարարութեամբ Երկրագործական Դրամատուն մի հաստատեց, որուն վերանախնայ եղաւ, յորմէ գրամական շատ մեծ օգուտ եւ շահ ունեցաւ տէրութիւնն : « Այդ հաստատութեան համար կրած աշխատութիւնն, կ'ըսէ իրեն ծանօթ եւ բարեկամ յօգուածագիր մի Մասիսի, նոյն իսկ իրան փաշային պատմածին նայելով, մի տեսակ բնկերական հրաշագործութիւն է թէ եւ, բայց վերապէս յալոգում է եւ իր արքունի դպրոցներում ուսուցչութեամբ առաջ բերած ուսանողներին ծառայեցնում է այդ հաստատութեան մէջ »* :

Սոյն պաշտօնավարութեան միջոցի ցոյց տուած աջողակ եւ հաւատարիմ գործունէութեամբ յինքն ձգեց ոչ միայն տէրութեան բարձրաստիճան անձանց ուշադրութիւնը, այլ նոյն իսկ վեհ. Սուլթանին ամենամեծ հա-

մարման արժանացաւ, որ՝ յետ մահուան հայազգի Յակոբ փաշայի՝ դրամ զինքը Նախարար իւր Անձնական Գանձուն : Սակաւ ժամանակ յետոյ, բնդունեցաւ վեհերութեան բարձրագոյն աստիճանը, ինչպէս որ ունէր Օսմանիէի, Մէճիտիէի, Իմթիազի ոսկի եւ արծաթ եւ ուրիշ տէրութեանց բազմաթիւ շքանշաններ : Այս բարձր պաշտաման հետ՝ ունէր նա եւ կայսերական իշխանաց — որք մեծ յարգանք եւ համակրութիւն ունէին առ ինքն — ուսմանց բարձրագոյն հոկոգութեան պաշտօնը :

Վսեմ. Միքայէլ փորթուպուլ փաշա բաւական ժամանակէ ի լիւր շարքախտէ վարակուած լինելով, վերջերս աւելի եւս բըռնացեր էր նորա վերայ այդ անողոր հիւանդութիւնն, որուն հետ միանալով նա եւ ուրիշ ցաւեր, հասուցին զինքը մինչեւ ի դուռն մահուան : Այն յետին ճգնաժամին անպամ ցըցուց նա իւր հոգոյն մեծութիւնը, Եկեղեցւոյ սուրբ Խորհրդովը զօրացեալ եւ միութեամբ, անխուլ եւ քրիստոնէաւայել աւրութեամբ բնդունելով Աստուծոյ սահմանած վճիռը : Եւ այսպէս փառօք կնքեց նա իւր մահկանացուն, թողլով աշխարհիս բարեխիղճ եւ անբասիր պաշտօնէի, բարի քրիստոնէի, եւ զհանական անձի համբաւը :

« Համագրային լիշտ ընդհանուր արտայայտութիւն մը եղաւ, կ'ըսէ Բիզանդիոն, ողբացեալ Միքայէլ փաշայի յուգրակաւորութիւնը » : Տիւր եւ սրտանմիկ հանդիսին ներկայք էին, առանց բացառութեան, ամենայն նշանաւոր եւ աստիճանաւոր անձինք կ. պոլսոյ՝ ո՛ր եւ է ազգի կամ կրօնական դասնութեան եւս պատկանէին, որոց միայն անուանց ցուցակն պիտի գրաւէր թերթիս 2—3 սիւնակները : Կը գտնուէին հոն օսակիրք՝ վսեմ. Թ. Էֆ. Սպար, յալորդ հանդուցներոյ կայս. Անձնական Գանձուն նախարար, կայսերական պալատան, Բ. Դրան, զեսպանատանց, կայսերական հաստատութեանց եւ երեւելի գրամատանց, ամենայն տեսակ ընկերութեանց, վարդութեանց եւ տեսչութեանց ներկայացուցիչք. հոն էին դարձեալ ամենայն եկեղեցեաց եւ կրօնական դասնութեանց պետերու փոխանորդք : Իսկ նորա մտերմաց,

* Մասիսի 29/թ. 13/25 Նոյեմբեր 1897 :

ծանօթից եւ բարեկամաց եւ այլ յուղարկաւորաց թիւ չկայր, այնպէս որ անցուպարձն անկարելի պիտի լինէր, եթէ ոստիկանաց խումբ մի բռնի անցք չի բանայր այն խումբն անցանկէն միջին : Յուղարկաւորութեան հանդիսի նախագահն էր Գեորգի Սարգսեան պատրիարքն, շրջապատեալ իւր կղերի բարձրագոյն եւ պատուաւոր եկեղեցականներով : Չանգակաց տիւրը գանչինը, երգեցողաց մեխամադձիկ թրթռուն ձայնը, ամբիսին խուլ հծծիւնն, խնկերու անոյշ բուրմունքը, հալաւ բաւոր մոմերու եւ ճրագներու լոյսերն, այս բոլորն ի մի խառնուած՝ գերեկեայ հանդէս մի կը ներկայացնէին աչաց, անբացատրելի տխրութեամբ մի կը համակէին ամենուն սրտերը : Կարծես մահուան յողմանակի էր այն, որ մէկ կողմէն՝ աշխարհն եւ փառաց ոչնչութիւնը կը նշաւակէր, եւ միւս կողմէն՝ կրօնից վերնութիւնը եւ յաւիտեականութեան զազափարը կը ներշնչէր : Յաջորդեցին իրաւունք զգայուն եւ գեղեցիկ պամբանականներ, որոց զրուստիք բիւրաւոր արձագանգներ կը գտնէին ունկնդրաց սրտերուն մէջ. եւ մեծաւ նուն հանգուցելոյն յիշատակին ընծայուեցան ամենայն շուք, պատիւք եւ փառաւորութիւնք, զորս կարող էին ընել սիրելիք, բարեկամք, ծանօթք, աշակերտք, բարերարնալք, միով բանիւ այն ամէնքն՝ որք բարոյական կամ ընկերական պարտականութիւն մ'ունէին առ նա :

* *

Յետ հարեւանցի ակնարկ մի տալու Միքայէլ փաշայի հրապարակական կենաց, սկսեալ ի մանկութենէ մինչեւ ի յետին շունչն, զառնանք արդ նկատելու իւր առանձնական կենաց ձիւղերը, բարեմասնութիւնները, կամ մանաւանդ՝ իւր ներքին աշխարհի գեղեցկութիւնները : որքան կարելի է այդ, որովք ոչինչ նուազ փայլեցաւ նա՝ քան իւր բարձր դիրքը եւ պաշտամամբք :

Մեծ եւ նշանաւոր անձանց աչքի զարնող թերութիւն մ'է բարձրամասնութիւնն, որով իրենցմէ զուրս ուրիշ մեծ եւ բարձր բան չեն տեսներ, արհամարհոտ աչօք կը նային իրենց

շուրջը, միշտ ամպերով ծածկուած՝ անմատչելիք են այլոց. — այդ թերութիւնը չունէր Միքայէլ փաշա : Ընտանի էր այն ամենուն հետ՝ որք իրեն կը մօտենային : չգիտեմ ինչպիսի շնորհք մի կը փայլէր նորա բոլոր անձին վերայ, որով կը մեղմէր իւր դժմբն վերայ բնութեան գծած լրջութիւնը կամ խստութիւնը, — ազնուութիւն մի՞ որով սիրելի էր ամենուն՝ առանց պատկառանքէն բան մի պակսեցնելու : Հաստատամիտ էր՝ առանց յաւանա լինելու, ինչպէս կը վկայեն գիշեր շատ մօտէն ճանաչողք, մանաւանդ Ռեք Բանի խորը քննելով՝ իմանում էր նա ճշգրտութիւնը, պէտք էր որ իր ասածին վրայ հաստատ մնար : Արդար եւ անաչառ էր նա գնահատելու մէջ ուրիշ արժանիքը կամ ոչ. չգիտէր ճերմակին սեւ ըսել կամ սեւին ճերմակ, թէ եւ իւր բարեկամը լինէր կամ թշնամին : Երբեք նա կենաց մէջ հետամուտ եղած չէ պատուոց, պաշտօններու, — յիշուի հազուադիւրս առաքիտութիւն աշխարհի վերայ, — ընդհանրապէս կը փախէր անոնցմէ՝ ինչպէս մարդ իւր ստուերէն, եւ նոքա միշտ իւր ետեւէն կը վազէին եւ կը հասնէին : Այդ ընթացքին մէջ երբեք մասն ունեցած չէ բախտն, կամ ուրիշ մարդկային հնարքներ, այլ լոկ իւր ձիւղքերն, հաւատարմի՞ ծառայութիւնն եւ իւր գործունէութիւնն եղան որ գիշերը այնչափ բարձրացուցին : Եթէ կրցաւ օտարաց զաւակներուն ճարտար զաստիարակ լինել, կրնանք երեւակայել թէ ինչպիսի եղաւ իրեններուն : այդ յայտնի է նորա ընտանիքը մօտէն ճանաչողներուն : Անկեղծութիւնն իւրմէ անբաժան էր՝ ինչպէս իւր շուքն : Խօսքը՝ մտաց թարգմանն էր, զէմքը՝ սրտին : Կ'ըսէր ճշմարտութիւնը՝ ուր որ հարկ էր, զի ոչ մէկ երկիւղ ունէր եւ ոչ շահ : որուն եւ կարող էր՝ բարիք կ'ընէր, իսկ ուր չէր կարող՝ սնուի խոտամարք կամ յոյսերով չէր խաբար զայս : Ամէն գործի մէջ իրեն առաջնորդ ընտրած էր՝ խիղճը, եւ նպատակ՝ հասարակաց օգուտը եւ անձին ստոյգ պատիւը : Հաւատարմապէս թէ իւր պաշտօնական գործերուն եւ թէ պարտուց մէջ ճիշդ էր եւ վերին աստիճանի կարգապահ, եւ չգիտէր ձգձգել՝ ուշացնել զանոնք : Նոյնը կը պահանջէր նա եւ իւր ստոյգ

բախարդ պաշտօնեաներէն : « Տնական կարգապահութեան մասին մի օրինակելի տիպար էր, կը գրէ իւր մտերիմն Մ. Աղաբեգեան. տան մէջ սենեակներու բաժանում, կահկարասիներու սարքում, սեղանատուն, հիւրատուն, գրքատուն, պարտէշները, անտառիկը ջոկ, ամուսնիքը, մայրաքաղաք ջոկ, ծաղկանոցն էլ տուննէն, ամէն ժամանակ ծաղկած մշակուած էին. ծառանքը մաքուր հագուած ու քաղաքավար, միշտ իրանց գործին վրայ պատրաստ, գնացող եկող անպակաս, բայց ձայն ձգտուն չկայ, մի խօսքով այդ տուն ժամացոյց էր, *chronomètre*, ճիշդն ասելով՝ Միքայէլ փաշայի պատկերը » : Իրեն արտաքինը տեսնելով՝ պիտի կարծէիր զինքը գուռոց բնաւորութեան տէր մարդ մի, սակայն այնպէս չէր. ընդհակառակն, զինքը, ճկուն, խնամարամիտ էր, որ գիտէր յարմարիլ պարագային եւ միջամայրին : Նորա այդ արտաքին գոռոց երեւոյթն ուրիշ բան չէր, « բայց միայն պարզապէս իր հոգւոյն վեհութիւնը մարմնոյն փոխանցուած », ինչպէս գեղեցիկ կերպով կ'ըսէ « Արտուշան » ոմն յօղուածագիր Բիւզանդիոնի . « արուեստ չկար իր շարժումներուն մէջ, իր բնական յօրինուածքն էր՝ որ սեւելի վեհանձնութեան տպաւորութիւնը կը թողոր բարեացակամ դիտողի մը վրայ՝ քան թէ ամբարտաւանութեան » : Իսկ թէ ինչո՞ւ այն վեհմ, յարգանք ազգող վեհմն այնչափ լուրջ էր, մնայլ ամպերով պատած, ուր հազիւ երբեմն թեթեւակի կը փայլակէր գուրթութիւն . այդոր պատճառ իւր խոհուն եւ բազմազգաց կեանքն էր, որով չափազանց ընկղմած իւր պաշտօնին գործերուն եւ ուսումնական մտածութեանց մէջ. չգիտէր երբէք սթափուիմ կամ հանդիստ տալ իւր մտաց եւ մարմնոյն : Երբէք իւր կենաց — աւա՛ղ, որ այնքան կարճ եղաւ — եւ ոչ իսկ մի ժամը խաղերու, վայելից, ընկերական զբօսանաց չի ծախեց բնաւ. այդ մասին, այո՛, ռիշդ էր : Եւ ցուցնելու համար թէ որքան համեստ էր նա՝ նոյն իսկ իւր բարձրութեան մէջ, կը գնինք հետեւեալ մանրամասն.

Միքայէլ փաշա, պեռ պատանեակ՝ երբոր Պարսիսէն ի Պոլիս ընտանեաց գերկը պի-

տի վերադառնար եւ պիտի բաժնուէր իւր սիրելի եւ յարգելի գաստխարակէն, որ էր Հ. Ղեւոնդ վ. Ալիշան, իբր իւր սիրողն եւ յարգանաց յիշատակ թողոց վերջնայս քով՝ անգլիերէն քերթուածոց գրքոյի մի : Տարինքը անցան, Միքայէլ մեծամեծ պաշտօններու գլուխ անցաւ, անունն ամէն տեղ գովութեամբ լսուեցաւ, սակայն ձայնը չէր լսուեր բնաւ. լուրթին էր երկու կողմանէ եւր, կարծես մոռցուեր՝ խզուեր էր սիրալիր յուշերու կապն : 1890ին՝ Հ. Ալիշանի յիշատակայ յորեքեանը տօնուեցաւ, որ գրեթէ համազգային տօն մ'եղաւ, ամէն կողմերէ՝ եւս եւ անձանթ հեռաւոր անձերէ եւ տեղերէ՝ արձագանգ գտնելով. այլ Հ. Ալիշանի սիրելի աշակերտ Միքայէլի կողմէ խորհրդաւոր լուրթին կը պահուէր : Նոյն լուրթինը պահուեցաւ նա եւ Հ. Ալիշանի կողմէ, երբ աստիճանէ յաստիճան բարձրանալով Միքայէլ՝ հասաւ մինչեւ ի ծայրն, նախարար եւ վեհօր եղաւ հանութեամբ վեհ. Սուլթանին : — Չգիտեմ ինչպէ՞ս՝ որ մ'այլ վերջապէս արծաթեցան երկուստեք հին անոյշ յիշատակներ. Հ. Ղ. վ. Ալիշան ազնիւ զրուիթեան մի հետ, որով կը շնորհասրէր փաշային բարձր արժանիքը եւ աստիճանը, զրկեց նա եւ՝ իրեն քով յիշատակ թողուած անգլ. քերթուածոց գրքոյիկ : Անկարելի էր բացատրել փաշային զգացած ուրախութիւնը. իսկոյն զգացմամբ լինի թուղթ մ'ուղղեց առ Հ. Ղ. Ալիշան. որուն մէջ կարծես ինքզինքը կը պատկերէ, իւր երախտագետ սրտին, իւր համեստ՝ պարզ եւ ընտանի բարուց նկարագիրը կ'ընէ փաշան : Նոյն գրոյն մէջ կը խոստանայ ուրիշ նոր յիշատակ մ'այլ ուղարկել, որ՝ ինչպէս յայտնի է խօսքերէն՝ իւր եղիշէի վերայ գրած երկասիրութիւնն է, որու մասին թէ եւ գրուեցաւ ազգային լրագրաց մէջ՝ թէ վեհեմուկ Միխիթարեանց վաճըր զրկուեցաւ, այլ մենք դեռ տեղեկութիւն չունինք թէ ինչ կարգադրութիւն եղած է այդ մասին : Նոյն առթիւ ուղարկեց նա եւ իրեն կենդանագիրը, պարզ քաղաքացոյ տարազով, ինչպէս կը տեսնուի յօդուածիս սկիզբը : Անշուշտ ախորժելի պիտի լինի ազգայնոց տեսնել յիշեալ թուղթը.

Կոստանդնուպոլիս. 27 Մեպտ. 1894.

ՍԻՐԵԼԻ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԵՒ ՀԱՅՐ.

Էտ առի իմ հին յիշատակս, որ այս առահետեւ ձեր նորը պիտի ըլլայ, ոչ փութաւն ձեր հին Միքայելին՝ կը զրկեմ նոր եւ հին սր, որոյ վրայ ժամանակին եւ աշխատութեան նշանները տանելի պիտի տեսնէիք՝ երկ վարպետ բոսանկարի ձեռքէ տեսած լըլլար:

Ուրախութեամբ տեսայ որ ալեւոր տարիքն հոգեւանդն դիմացդ, — եւ որպէս յոստամ առողջութեանդ, — այլալոյսութեան չեք երեւած:

Ձեր փոքրիկ եւ սիրարարող գիրք մեծ հրձուռեց պատճառեց ինձ, թէպէտ առելի երկայններն ալ միշտ ախորժով կ'ընթեանում, երբ տեսնեմ ներք կամ մոռնալ կարելի ըլլայ զներկայս: Յիշատակ մ'ալ պատրաստած ունիմ, որում կը վկայե եւս Արքանայր Տէրն, որ թէպէտ դռնակներն ինչ յիշեցան, բայց երկար պարապմանց արդիւնեց ըլլալով, պիտի ցոյցանէ թէ ո՞րքան Ձեր եւ Միաբանութեանդ յիշատակօք գրադած է թագմանայ բողոքեան մէջ

Հինաւորաց աշակերտդ

ՄԻՔԱԵԼ ՓՈՐՓՈՒԿԱԼ

* *

Միքայել փաշա՝ իւր ունեցած բազմակողմանի հմտութեամբն եւ՝ ազդերոտ մէջ հազուադիւր առններէն մին էր. եւ սա կը կազմէ իւր երրորդ առաւելութիւնը: Թափանցող եւ սուր միտք, խօսակցութիւնը՝ յստակ եւ արաւմարան, ձայնը՝ հնչուն եւ զօրաւոր, ոճը՝ սեղմ եւ ախորժելի, գեմը՝ վեհ, եւ կերպը՝ ծանր: Այս ամէն բան ի մի գալով, խօսած պահուն՝ անզգալի կերպով՝ այնպիսի հեղինակութիւն մի կ'առնուր, այնպէս կը դիւրէր

ունկնդիրը, որ կարծես ուսուցիչ մ'էր որ կը վարդապետէր եւ զուստիպուած էիր աշակերտի պէր խաղալ: Մայրենի լեզուին պէս քաջ կը հասկնայր, կը խօսէր եւ կը զրէր տանկերէն, անգլիներէն եւ ֆրանկներէն. լեզուն ոչ մտքին նման ճկուն եւ բեղմնաւոր էր: Իրեն սիրած մասնագիտութիւնը էին անասնաբան եւ ելեւմտական գիտութիւնք, որոց մասին ճառող հեղինակ եւ գիրք չկայր՝ որ իրեն ծանօթ չլինէր: Արդէն տարիներէ ի վեր՝ ուսուցչութիւն կ'ընէր Իրաւագիտութեան եւ Քաղ. տնտեսագիտութեան, կայսերական Միլիտարի վարժարանին մէջ, որով կրցաւ այդ ճիւղերուն ծաննհաս պաշտօնեաներ հասցունել տելութեան: Այլ մասնագիտութեանց մէջ էր իւր գլխաւոր զադունիլն, որով արժանացաւ այնպիսի համակրանք վայելել եւ փափուկ պաշտօններ վարել՝ այնքան փութակալից ժամանակներու մէջ: Այսպէս լոկ զոցա մէջ չէր ամփոփուած իւր հմտութիւնն. հաւասարապէս իմաստասիրութեան եւ պատմութեան, օտար ազգաց գրականութեան, եւ բարձրաստիճան անձին վայել եւ կարեւոր ամենայն ուսմանց եւ գիտութեանց տեղեակ էր նա: Սուր, կտրուկ, իմաստալից տեսութիւններ կ'ընէր ամէն կարգացածին եւ լսածին վերայ, այնպէս որ ինչ գիտութեան մասին որ խօսէր՝ նոյնին մասնագէտ պիտի կարծուէր: Իւր տաշնը գլխաւոր զարդն էր ճոխ գրատունն, զոր եւ պարծանքով կը ցոյցնէր բոլոր այցելուաց, ուր՝ առանձին առանձին պարտններու մէջ՝ կարգով եւ ճաշակով գետեղուած էին հազարի չափ այլեւալլ նիւթոց վերայ ճառող հաստիներ, զորս մի առ մի — անհաւատալի բան — թերթեր՝ ընթերցեցր եւ ուսումնասիրեցր, որուն անժխանի տպացոյցքն էն այն ամէն գիտութիւնք, որ կը գտնուին նշանաւորութեան շատերու լուսանցքին վերայ: Այսպէս նորա գլխաւոր ուշը գրաւոր էր մայրենի լեզուին եւ գրականութեան ուսումն, որ եւ մինչեւ իւր կենաց վերջին ժամանակը՝ իրեն միակ սիրելի պարագայուն եւ զօրանքին էր եղած ազատ ժամաց մէջ: Այլ անխոնջ եւ բազմամեայ ուսումնասիրութեան արդիւնք է՝ իւր միակ անպիս գրութեան Եղիշէի մասին, զոր ժառանգութիւն թողուց ազգի բանասիր.

րաց, եւ որուն նշմարներ տեսեր են եւ պիտի տեսնեն նա եւ ներկայ թերթիս մէջ մեր ընթերցողներն : Սա՛ խնամով եղած ուսումնասիրութիւն մ'է մեր ամենէն աւելի սիրելի պատմչիին վարուց եւ գրքին, յորում ցոյց կու տայ հեղինակն իրեն բովանդակ հմտութիւնը, եւ կը ներկայանայ մեզ միանգամայն լեզուաբան, պատմագէտ, բանասէր, կրօնագէտ եւ քաղաքագէտ : Այդ մեծ աշխատութեան համար կարեւոր եղած ամենայն միջոցները ձեռք բերեր էր նա, ինչպէս կը վկայեն նոյն գրութեան ծանօթացող անձինք, գիրք, բառարան, աշխարհացոյց, պարսիկ եւ հնդկի կրօնից վերայ ճառող մատենանք : Յուսամք թէ այդ գրութեան մէջ լուծած պէտք է լինի շատ խնդիրներ, որոնք մերթ ընդ մերթ ծագեր են եւ վերջերս այլ ծագեցան բանասիրաց մէջ. հետեւաբար շատ մեծ օգուտ եւ ծառայութիւն պիտի մատուցանէ մեր ազգային գրականական պատմութեան, եւ բանասէրք հետաքրքրութեամբ կը սպասեն նորա հրատարակութեան : Միքայէլ փաշա, հմուտ լինելով նա եւ պարսկերէն լեզուի եւ պարսից Դ-ն դարու կրօնական եւ քաղաքական պատմութեան, — որոնք անձուկ աղերս ունին իրեն ուսումնասիրած գործոյն հետ, — ի հարկէ մեր մէջ ամենէն աւելի ձեռնհաս անձն էր այդ աշխատութեան : Լսենք թէ ի՞նչ կ'ըսէ Մ. Աղաբեկեան, նորա ընկերակից եւ մտերիմ բարեկամն, Միքայէլ փաշայի առողջանութեան եւ այդ գրքի մէջ բացատրած զազափարհեբու մասին. « Գրչապիրքը վեր առնելով ձեռքը՝ առաց ինձ, մի մտիկ արա՛ ի՞նչ եմ արած Եղիշէի մատենագրութեան մասին. նրա Յիսուսի ֆրիստասի դժոխք ի՞նչելու նկարագրութիւնը բաղկատեղ եմ Միլտոնի Գրախտ կերտելոյն մէջ Յիսուսի ֆրիստոսի լիմպոս մանելու նկարագրութեան հետ. այդ առաց, ու սկսաւ կարգալ : Ղորդ եմ ասում, լսելու բան էր փաշայի կարգացումըն : Այդ նկարագրութեան մի պարբերութիւն հայերէն էր կարգում, մի պարբերութիւն անգլիարէն. այնպէս ոգեւորուած 4 այնպէս զգացուած արտաբերում էր բառերն ու խօսքերն, հենց կարծես թէ ինքն այն անգին էր գտնուած եւ իրողութիւնն երեսակայութեան մէջ պատ-

կերացուցած նկարագրութիւնն էր անում » : Ախնա, որ այսպիսի մեծ աննման քննադրութիւն մի, որ քերական կերպով օժտուած էր յԱստուծոյ եւ ի ընտելեմէն ամենայն ձիրքերով եւ յատկութեամբ, յովակարծ ժամու կտրուեցաւ մահուան գերանդիւն : Իւր սիրտունը ընտանեաց եւ բարեկամաց հառչանաց եւ արտասուաց հետ կը խառնենք նա եւ մերինները. եւ այս սակաւ առոգերը՝ իբրու փունջ մի ծաղկանց բուրաստանի Միքաբանութեանս, զոր նա այնքան սիրեց եւ յարգեց, կը նուիրենք իրեն անմահ յիշատակին. իցիւ թէ անթառամ մնային իրեն անուան պէս :

Հ. ՅՈՎՀ. ԹՈՐՈՍԵԱՆ

ԱՅՎԱԶԵԱՆ ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ԾՈՎԱՆԿԱՐԻԶ

ՀԱՅ ՀԱՆՏԱՐՆ ՀՐԱՂԵ ԿՐ ԳՐԹԷ : Սակաւ կ'երեւի նա հրապարակի վերայ, ստոյգ է այդ, բայց փառք. եւ կ'երեւի հաւասարապէս մամուլոյ ներքեւ, յիշնոյ տակ, թատերաբեմի վերայ, արքայական թաղոց շուրջ, եւ ամենայն ուրեք : Հայ հանճարն անմահ է. հարուածք եւ կտաւանք, հուր եւ մուրճ չեն եղծանքեր ոսկոյն գեղը, այլ մանաւանդ աւելի կը պայծառացնեն : Տառապնալ ազգ, եղկելի ժողովուրդ, որ քո յետին թշուառութեանդ մէջ անգամ՝ տաղանդով եւ զօրութեամբ յորացելոց աչերը կը խոնարհեցնես. պէտք չէր որ լքուած լինէիր դու յերկնից :

Այլապեման. ահա այն անունն՝ որ իւր պարզութեան մէջ մամուլը մեծութիւնն է, վեհութիւնն է հայ հանճարոյն գեղարուեստից մի մասին մէջ. այն անունն՝ որ լցած է բովանդակ Ռուսաստանը, բովանդակ նկարաւանա աշխարհը և կը սքանչանայ եւ կը պատգափ իւրուպէ այդ արուեստագիտէն. կը սքանչանայ եւ կը հպարտանայ հայն իւր այդ գաւառով :